

ÖZBEKİSTAN'DA DESTAN ÇALIŞMALARININ TARİHÇESİ

The History of Epic Scholarship in Uzbekistan

Historique des recherches sur les épopées en Ouzbékistan

Dr. Selami FEDAKAR*

ÖZET

Özbekistan'daki destan çalışmaları, Orta Asya'daki diğer Türk boylarında olduğu gibi, Rusya'daki folklor çalışmalarına paralel olarak başlamış ve gelişmiştir. Özbek Türklerinin destanları üzerinde yapılan araştırmalar, esas itibarıyla 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamış ve çeşitli dönemlerdeki sosyal ve siyasal akımların etkisinde günümüze kadar devam etmiştir. Bu makale, Özbekistan'daki destan çalışmalarını kitap ve makale olarak tek tek tanıtmak yerine, belli dönemlerde yapılmış destan çalışmalarını ve bu çalışmalar arasında önemli görülenlerini tanıtmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Özbek, Destan, Folklor, Türkistan, Türk Dünyası

ABSTRACT

As was the case for all the other Central Asian societies, folklore studies in Uzbekistan began and developed in parallel to folklore studies in Russia. In fact, scholarly studies of the Uzbek epics first began in the second part of the nineteenth century and, affected by various social and political trends and developments in Central Asia, continue up to the present. Instead of presenting every single book and article written on this subject, this article aims to discuss and analyze the most important works that represent different periods in Uzbek epic scholarship.

Key Words

Uzbek, Epic, Folklore, Turkestan, Turkish World

Avrupa'da gelişen milliyetçilik ve milli romantik edebiyat akımlarının etkisiyle başlayan Rus folklor çalışmaları, daha sonraki dönemlerde farklı siyasî akımların etkisiyle gelişerek devam etmiş ve Orta Asya'daki diğer Türk boylarında olduğu gibi, Özbek Türklerinin folkloru hakkında yapılan ilk çalışmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tarihi çok eskilere dayanan ve zengin bir sözlü geleneğe sahip olan Özbek Türklerinin folkloru ve dolayısıyla Özbek destanları hakkındaki çalışmalar 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır.

Özbek destanları hakkında yapılan çalışmaları, gerek metin derleme ve gerekse inceleme çalışmalarını üç dönem halinde ele almak daha yararlı olacaktır.

Her ne kadar bu dönemler birbirinin devamı ise de, amaçları ve yöntemleri bakımından birbirinden farklı özellikler arz etmektedir. Bu amaçla, Özbek destan çalışmalarını 1. Çarlık Dönemi, 2. Sovyet Dönemi ve 3. Bağımsızlık Dönemi başlıkları altında tanıtmayı ve değerlendirmeyi uygun buluyoruz.

1. Çarlık Dönemindeki Çalışmalar:

Orta Asya'nın, 19. yüzyılın başlarında, Ruslar tarafından işgal edilmeye başlanmasıyla beraber; Rus kökenli bilim adamları, subaylar, misyonerler ve seyyahlar, Çarlık hükümeti adına Orta Asya'ya giderek çeşitli araştırmalar yapmaya başlamışlardır. Bu araştırma çalışmaları, ekseriyetle, işgal edilen ya da

* Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

işgal edilmesi düşünülen bölgelerin tarihi, coğrafyası, inançları ve folklorunun öğrenilmesi ve bu bilgilerin kullanılması suretiyle Türkistan'daki Rus idaresinin sağlamaştırılması amacına yöneliktir. Orta Asya'yı işgalini bir "uygarlaştırma hareketi" şeklinde gösteren Rusya, bu işgali haklı göstermeye çalışmış ve bilimsel çalışmaların diğer alanlarında olduğu gibi, folklor çalışmalarını da kendi siyasi amaçlarına ulaşmak için kullanmaktan kaçınmamıştır.

Özbek folkloru hakkındaki ilk bilgiler, bilim adamlarının, misyonerlerin ve seyyahların günlüklerinde ve seyahatnamelerinde görülür. Bu çalışmalar daha çok masal metinlerinin derlenmesi şeklindedir. Çarlık hükümeti tarafından bölgede araştırmalar yapmak üzere gönderilen misyonerlerin en tanınmış N. P. Ostroumov'dur.¹ Ostroumov'un derlediği Özbek masalları, *Skazki sartov* (1892) ve *Narodniye skazki sartov* (1906) adlarıyla Taşkent'te yayınlanmıştır. Ostroumov'dan başka A. A. Kuşakeviç, N. Lyapunova, A. Vasilev ve A. N. Samayloviç pek çok masal metni derlemiş ve yayınlamışlardır (Mirzayev 1980: 21-22). Çarlık hükümeti adına bölgeye gönderilen misyonerlerin yaptığı bu derleme çalışmaları sonucunda toplanan masal metinlerinin Çarlık hükümetinin politikasına uygun olup olmadığının kontrol edilmesi ve uygun olmayan metinlerin rejimin isteklerine uygun olarak değiştirilmesi söz konusu olmuştur. Tarihçi B. V. Lunin'in bu konu hakkındaki, "*Misyoner Ostroumov'un kitaplarında, Çar hükümetinin menfaatlerini savunmaya yönelik ifadeler mevcuttur... Bu nedenle, Rus burjuva bilim adamlarının eserleri bilimsel öneme sahip olsa da, bu eserlere eleştirel açıdan yaklaşmak gerekir.*" (Nurmuradov 1987: 35) şeklindeki ifadesi Özbek folkloruyla ilgili olarak Rus bilim adamları tarafından yapılan ilk ça-

lışmaların güvenilirliği konusundaki şüphelerin haklılığını desteklemektedir.

Bu dönemde Özbek destanları üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Özbek destanları hakkındaki ilk bilgiler 1870 yılına aittir. Töre Mirzayev'in belirttiğine göre; A. L. Kün adlı oryantalist, Köroğlu Destanı'nın bazı kollarını Semerkant'ta derlemiştir. Özbek destanları hakkında, bu dönemde yapılmış bir başka çalışma yine bir oryantalist olan E. F. Kal'a aittir. E. F. Kal günlüğünde, 1890 yılının Ekim ayında, Termiz yakınlardaki Salihabad köyünde, Amannazar adlı bir anlatıcıdan üç saat boyunca bir destan dinlediğini yazmıştır.² Fakat, E. F. Kal hangi destanı dinlediğini belirtmemiştir. Daha sonra Hadi Zarif, E. F. Kal'ın günlüğündeki diğer bilgilerden yola çıkarak, bu destanın Alpamış Destanı olduğunu tespit etmiştir (Mirzayev 1968: 6).

19. yüzyılın ikinci yarısında, destana meraklı kişilerin ve bahşılardan gayretleri ile "Yusufbek ile Ahmedbek", "Tulumbiy", "Hurlika ve Hemra" gibi destanların ilk yazılı metinleri oluşturulmuştur. Adları bilinmeyen kişiler tarafından hazırlanan bu eserler, elyazma metinlerin çoğaltılmasıyla ve daha sonraki dönemlerde de tipografik ve litografik usulde basılarak halk arasında yayılmaya başlamıştır. Sözelimi; Köroğlu dairesi destanlarından olan ve Avaz Han etrafında oluşturulan birkaç destanın elyazması, 1875 yılında Petropavlonka adlı Tatar köyünden olan Molla Hasan Mirbabaoğlu tarafından çoğaltılmış ve 1880 yılında *Hikâyet-i Goroğlu Sultan*³ adıyla Kazan'da yayınlanmıştır. Bu eserlerin bir kısmı başka toplumların destanlarının, örneğin Şehnâme'nin, tercüme edilmesi yoluyla oluşturulmuş, bir kısmı ise; klasik edebiyattan alınan konuların Özbek destan geleneği çerçevesinde "yeniden işlenmesi" yoluyla hazırlanmış eserlerdir. Bunlar arasında; "Çar

Derviş”, “Rüstem Dastan”, “Tahir ve Zühre”, “Aşık Garip ve Şahsenem”, “Senaber”, “Bozoğlan”, “Behram ve Gülen-dam”, “Dilaram”, “Hurilika ve Hemra”, “Gülferah”, “Bozyiğit”, “Aldarköse” (Mirzayev 1980: 25) gibi anlatmaları saymak mümkündür. 1930’lu yıllardan sonra ül-kemizde de “halk kitapları” adıyla yayın-lanan eserlere benzer olan bu eserler, bi-limsel yayın olmaktan çok, popüler nite-liktedir.

2. Sovyet Dönemindeki Çalış-malar:

19. yüzyılda, V. V. Radloff, Çokan Velihanov, A. A. Divayev vb. gibi bilim adamları tarafından Kazak, Kırgız ve Karakalpak destanlarının derlenmesin-de oldukça başarılı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, Özbek sahası destan-ları üzerinde yapılan çalışmalar nere-deyse yok denecek kadar azdır. Özbek destanları hakkında yapılan ilk çalışma-lar, ancak 1917 Ekim İhtilali sonrasında kurulan Sovyetler Birliği döneminde ya-pılmaya başlanmıştır. Ancak, bu çalış-maların, sosyal bilimlerin diğer alanla-rında olduğu gibi, çok sıkıntılı ve inişli-çıkışlı bir şekilde devam ettiği bilinmek-tedir.

1917-1924 yılları arasında Türkis-tan’daki bağımsızlık hareketleri kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Daha sonra Türkistan beş ayrı cumhuriyete bölün-müş ve bu dönemden itibaren komünist rejimin yerleştirilebilmesi için edebiyat en önemli silahlardan biri olarak kulla-nılmaya başlanmıştır. Özellikle Stalin’in Sovyet yönetiminin politikalarını yön-lendirme noktasına gelmesiyle, Türkis-tanlı yazar ve şâirler, devrimi ve Sovyet rejimini öven şiir ve romanlar yazmaya zorlanmışlardır. Buna uyanlar “Sovyet karşıtı”, “burjuva” ve hatta “halk düşma-nı” diye karalanmış ve edebiyat sahne-sinden yavaş yavaş uzaklaştırılmıştır. Stalin’in bu baskıcı politikası, 1935-1938 yıllarında acımasız uygulamalarla de-

vam etmiştir. Bu dönemde pek çok yazar ve şâir, yüzlerce aydın Sibiryaya sürgün edilmiş, bu politika, idam ve kurşuna dizmelerle korkunç bir uygulamaya dö-nüşmüştür. Süleyman Abdülhamit Çol-pan, Abdurrauf Fıtrat, Abdulla Kadiri vb. gibi pek çok meşhur Özbek şâir ve yazarı rejimin isteklerine boyun eğme-dikleri için 1936-1938 yılları arasında öl-dürülmüştür. Bu şiddetli baskı politikası II. Dünya Savaşı’nın başladığı 1939 yılı-na kadar aralıksız bir şekilde devam et-miştir.

Sovyet hükümetinin bütün cumhu-riyetlerde folklor çalışmalarına büyük önem vermesinin sebebi, Sovyetler Birli-ği’nde bilimin bütün dalları gibi, folklo-run da sosyalizm ve komünizmin gerçek-leştirilmesinde çok etkili bir araç olarak kabul edilmiş olmasıdır. Richard Dor-son’un da belirttiği gibi; Sovyetler Birli-ği’nde folklor alanında yapılan çalışma-lar her yönüyle Sovyetleştirme amacıyla kullanılmıştır. Köylerde yaşayan halk şâirleri, devrimi ve devrim önderlerini öven şiirler ve destanlar yaratmaları ko-nusunda teşvik ve taltif edilmiş, bu şiir-leri ve destanları yazan halk şâirleri ma-dalya ve parayla ödüllendirilmiştir (Dor-son 1984: 14-17).

Tanınmış bilim adamı Şakir İbra-yev’in, Sovyetler döneminin ilk yılların-da yapılan folklor çalışmaları hakkında-ki şu değerlendirmeleri dikkat çekicidir; *“Folkloristler, Sovyetlerin ilk dönemle-rinden başlayarak devrimden önceki araştırmacıların çalışmalarında bahse-dilmeyen meseleleri ele almaya çabaladı-lar. Destan araştırmalarının bazı çözüm-lenemeyen ve yanlış yapılan varsayım ve yaklaşımlarını yeniden değerlendirmeye başladılar. Doğrusu, bu mesele hızlı bir biçimde kendi doğru çözümünü bulama-mıştır. Özellikle destanî eserlerin top-lumsal ve sosyal vasfını açıklamada ek-siklikler olmuştur. Sınıf, parti ve halka ilişkin kavramlar destanı süzgeçten ge-*

çirmenin kaba eleği haline gelmeye, geleneksel miraslarımız resmî ideolojinin oyuncağı olmaya başlamıştır” (Ibrayev 1998: 13).

Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında siyasî amaca uygun derlemeler yapılması için 1918 yılından başlayarak, 1925, 1932 ve sonraki yıllarda yapılan Komünist Partisi Genel Merkezi toplantılarında bir dizi karar alınmıştır. Bu kararlar doğrultusunda yapılacak derlemelerin kontrolünü sağlamak, propagandaya uygun malzemelerin yayınlanmasını hızlandırmak ve Sovyet rejimine uygun olmayan malzemelerin kontrolden geçirilmeden yayınlanmasını önlemek amacıyla çeşitli kurul ve komisyonlar oluşturulmuştur.

Folklor ürünlerini derleme ve bu ürünlerden “yararlanma” görevi, 1918 yılında Türkistan Sovyet Cumhuriyeti Halk Maarif Komiserliği Bilim Bölümü’ne verilmişken, 1922 yılında Türkistan Maarif Komiserliği Bilim Bölümü Özbek Bilim Heyeti’ne devredilerek yeni bir düzenleme yapılmıştır. Sovyet döneminin ilk yıllarında yapılan çalışmalar, genellikle Özbek destan metinlerinin derlenmesi amacıyla yönelik olarak yürütülmüştür. Bu dönemde, derlenen destan metinleri üzerinde yapılan inceleme çalışmaları sadece birkaç makaleyle sınırlı kalmıştır.

Gazi Alim Yunusov, Özbek Bilim Heyeti’nin görevlendirmesiyle, 1922 yılının yazında Taşkent, Semerkant ve Sirderya bölgelerinde derleme çalışmaları gerçekleştirmiştir. Gazi Alim, bu bölgede yaşayan Özbeklerden pek çok folklorik malzemenin yanında, Fazıl Yoldaşoğlu ve Hamrakul Bahşı’dan, Alpamış Destanı’nın bir bölümünü derlemiştir. Gazi Alim, bu derleme çalışmalarının sonucunda “Özbeklerde El Tanış İşi” adlı bir makale yazarak, Türkistan Gazetesi’nde (18 Aralık 1922) yayınlamıştır. Makalede, “Alpamış”, “Goroğlu” ve “Yusuf ve Ah-

med” destanları hakkındaki fikirlerini dile getirmiştir. Gazi Alim Yunusov, kendisinin derlediği Alpamış Destanı’nın bazı parçalarını Bilim Ocağı Dergisi’nde (1923, Sayı: 2-3) küçük bir mukaddimeyle yayınlamıştır. Töre Mirzayev, Gazi Alim Yunusov’un derlediği Alpamış Destanı’nın bir kısmının Fazıl Yoldaşoğlu’ndan (s. 39-44), geri kalan kısmının ise Hamrakul Bahşı’dan (s. 45-59) derlendiğini belirtmektedir. T. Mirzayev, Alpamış Destanı’nın bu metnin hiçbir zaman tam olarak yayınlanmadığını ileri sürmekte ve destanın elyazmasının halen kayıp olduğunu belirtmektedir (Mirzayev 1968: 7).

Gazi Alim Yunusov, derlediği Alpamış Destanı’nın girişinde destanın önemini belirttikten sonra destanı derlemek istemesinin sebebini şöyle açıklamıştır: *“Destan halk edebiyatındaki en önemli yere sahip. Destan kabile hayatının bütün unsurlarını en kolay ve anlaşılır şekilde anlatan edebî türdür. Türk-Özbek (orijinal yazılış şekli) destanlarını bilmezsek, Türk boylarının çabaları, politik-ekonomik gayelerinin nedenleri, savaş yöntem ve kuralları, toplumlarındaki kahramanların karakterleri ve sosyal durumları, kısacası geçmiş hakkında bilgi edinemeyiz. Milli destanlar, destanların temel özelliği olan yerel ‘akınların’ üslup ve geleneklerinden oluşur. Türk dünyası, destanlar bakımından zengindir. Bütün Türk boylarının kendi destanları vardır. Kıpçakların ‘Koblandi Batır’ı, Nogayların ‘İdige Batır’ı, Kongratların ‘Alpamış Batır’ı, Naymanların ‘Çora Batır’ı ile Kırgızların Manas Batır’ı gibi. Ek olarak, Altay Dağları, Türkistan bozkırları ve Volga kıyılarında Türk-Özbek ‘akınları’ tarafından tekrarlanan, fakat yazılmamış olan başka destanlar da var. Bizim uyanış dönemimiz başlıyor ve Milli edebiyatımız bu şartlar altında mutlaka önemli bir amaca hizmet edecek. İran dilinden etkilenen, şekil ve ruhunu on-*

dan alan hatalı Çağatay Klasisizminden kurtarılabilirse, edebiyatımızın bu yenden doğuşu çok daha güçlü olacak. Son olarak; yeni edebiyatımız halkımızın ruh gücüne ve saflığına dayanmalıdır.” (Bay-sal 1991: 83-84). Gazi Alim Yunusov, Alpamış Destanı'nın başına yazdığı bu mukaddime, destanların millî kimliğin oluşturulmasındaki önemi üzerinde durmakta ve Türk boylarına ait destanların, Türk kimliğinin bir bütün halinde anlaşılmasında kullanılacak en faydalı kaynaklar kabul etmektedir. Yunusov, farklı boylara ait destanları sayarak; aslında bu destanların, tek bir millî Türk edebiyatını oluşturduğuna işaret etmektedir. Türk boylarının ortak millî edebiyatı üzerinde duran bu mukaddime ile başlayan Alpamış Destanı'nın içeriği, destanın derlendiği yıllarda Türkistan'ı beş ayrı cumhuriyete bölmek isteyen Sovyet politikalarıyla çatışmaktadır. Bu destanın tam metninin hiçbir zaman yayınlanmamış olması ve elyazmasının yok edilmesinin sebebi de bu çatışmada aranmalıdır.

Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulduktan sonra, folklor ürünlerini derleme çalışmaları, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 18 Haziran 1925'te çıkardığı “Partinin Edebiyat Sahasındaki Politikası”⁴ önergesi doğrultusunda, Özbekistan SSR Halk Maarif Komisyonu-Özbekleri Öğrenme Komitesi'nin kurulmasıyla hız kazanmıştır. Gazi Alim Yunusov'un başkanlığa getirildiği bu komisyonun faaliyetleri neticesinde, 1926 yılından itibaren Alpamış Destanı'nın tam metni Muhammed Canmuradoğlu Polkan, Ergaş Cumanbülbüloğlu ve Berdiyar Pirimkuloğlu'ndan derlenmiştir (Mirzayev 1972: 25). Ergaş Cumanbülbüloğlu, Fazıl Yoldaşoğlu ve Muhammed Canmuradoğlu Polkan ve İslam Şair Nazaroğlu adlı destan anlatıcıları bu derlemeler sonucunda tanınmaya başlanmıştır. Hadi Zarifin,

Polkan Şâir hakkında yazdığı “Halk Şâiri Muhammed Canmuradoğlu Polkan” adlı makalesi 1927 yılında Maarif ve Okutuvçı Dergisi'nde (Sayı: 7-8, ss. 63-65), Fazıl Yoldaşoğlu hakkında yazdığı “Özbek El Şâiri Fazıl Yoldaşoğlu” adlı makalesi ise, 1928 yılında Alanga Dergisi'nde (Sayı: 10-11, ss. 14-15) yayınlamıştır. Aynı yıl Gazi Alim Yunusov'un “El Edebiyatı ve İnkılab” adlı makalesi Alanga Dergisi'nde (Sayı: 1, s. 2) yayınlamıştır.

Bu dönemde çeşitli destan anlatıcılarından “Yadgar”, “Şeybanihan”, “Yusuf bilen Ahmed”, “Alibek bilen Balibek”, “Rüstem”, “Goroğlining Tuğılışı”, “Yunus Peri”, “Miskal Peri”, “Gülнар Peri”, “Avaz Han”, “Hasan Han”, “Dalli” ve “Ravşan” gibi destanlar derlenerek yayınlanmıştır (Mirzayev 1980: 28).

1920'li yılların sonlarına doğru yapılan derleme faaliyetleri sonucunda pek çok destan metni yazıya geçirilmiş ve büyük bir folklor arşivi oluşturulmuştur.⁵ Daha sonraki yıllarda bu arşivde bulunan malzemeler kullanılarak bir çok metodolojik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında, Özbek folklorunun bütün sahalarında büyük emeği bulunan Hadi Zarifin çalışmalarının müstesnâ bir yere sahip olduğunu özellikle belirtmek gerekir.

Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin, 23 Nisan 1932 yılında aldığı “Edebiyat ve Sanat Teşkilatlarının Yeniden Yapılandırılması Kararı” doğrultusunda, yeni komiteler oluşturulmuştur. Bu yıllarda yapılan çalışmaların, Sovyet döneminde yaratılan folklor ürünlerine yönelindiği görülmektedir. Özbek destanlarının tasnifinde “Yeni Destanlar” olarak adlandırılan ve Özbek bahşılarının dönemin şartlarından dolayı, Lenin ve Stalin gibi idarecileri ve övdüğü “Ortak Lenin”, “Merdikar”, “Kooperatif Öğruları”, “Amir Kaçtı” ve “Cizzah Kozğalanı” adlı anlatmaların bazı bölümleri, dönemin

yöneticilerinin emirlerine uygun olarak hazırlanan *Özbek Sovet Folkloridan Nümuneler* (Taşkent: 1935) adlı kitapta yayınlanmıştır. Töre Mirzayev; bu eserin bilimsel öneminin, 1930'lu yıllarda hazırlanmış olan ve ilk defa bu eserin yayınında kullanılan diyalektolojik transkripsiyon alfabesi ile hazırlanmış olmasından kaynaklandığını belirtmektedir (Mirzayev 1972: 26).

1930'lu yıllardaki araştırmalar daha çok destan ve destan anlatıcıları üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Büyük Kerimov'un, ünlü destan anlatıcısı Fazıl Yoldaşoğlu hakkındaki "Fazıl Bahşi" adlı makalesi Kızıl Özbekistan Gazetesi'nde (14 Aralık 1935), "Balagerdan Destanı" hakkında ilk incelemelerin bulunduğu "Balagerdan" makalesi ise Sovyet Edebiyatı Dergisi'nde (Sayı: 5, 1936, s. 57) yayınlamıştır. Tanınmış Özbek şairi Hamid Alimcan'ın, Alpamış Destanı'nın kahramanları ve bu kahramanların özellikleri hakkında değerlendirmeler yaptığı "Alpamış ve Barçın" adlı makalesi Kızıl Özbekistan Gazetesi'nde (18 Mayıs 1938) yayınlamıştır.

1939 yılında II. Dünya savaşının başlamasıyla beraber, Sovyetler Birliği'nde, sosyal bilimlerin bütün dallarında olduğu gibi, folklor çalışmalarına yeni bir eğilim hakim olmuş ve Sovyetler Birliği içinde yer alan Türk boylarının folkloruna yeni bir bakış açısı getirilmiştir. Bu dönemde propaganda konuları değişmiş, Nazilere karşı savaşan askerleri motive etmek amacıyla, halk şairlerinden vatanseverlik ve kahramanlık temalarının öne çıkarıldığı, destan geleneğine bağlı olarak oluşturulan destanlar ve bunlara benzetilerek üretilmiş şiirler derlenmeye başlanmıştır. Bu amaçla Özbek destan anlatıcılarından da bu tür şiir ve terimler⁶ derlenmiş ve yayınlanmıştır. Fazıl Yoldaşoğlu'ndan; "Selmaş" (1939), "Armiyam" (1941), "Ataning Nasihati" (1941), "Mamatkerim Palvan"

(1941) ve "Er Yigitlar Meydanga" (1942); Polkan Şâir'den "Komsomolka Aytoti" (1939) ve "Uzak Yaşasın" (1941); İslam Şâir Nazaroğlu'ndan "Savga Selamlar Eyledik" (1940), "Cengçilerge" (1941), "Kahramanım" (1941), "Cengnâme" (1942), "Kahramannâme" (1942), "Yaşa Ey Moskovam" (1944) ve "Kızıl Kervan" (1944); Ergaş Cumanbülöloğlu'ndan "Keldim" (1939), "Kızıl" (1939), "Okt-yabr" (1941) ve "Şora" (1941) gibi terimler derlenerek çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlanmıştır.

Özbekistan Yazarlar Birliği'nin 1939'daki II. Kurultayı'nda folklor konusuna ayrı bir seksiyon ayrılması, folklorun diğer türleri hakkındaki araştırmalarla birlikte destan çalışmalarına da hız kazandırmıştır. Töre Mirzayev'in verdiği bilgilere göre; Hamid Alimcan, Maksud Şeyhzade, Hadi Zarif, Şakir Süleyman, Büyük Kerimov, Mansur Afzalov ve Yunus Sultanov gibi araştırmacıların gayretleri ile "Alpamış", "Şirin bilen Şeker", "Arzıgül", "Muradhan", "Rüstemhan", "Goroğlining Tuğlıışı", "Balagerdan", "Kunduz bilan Yulduz", "Melike "Ayyar" ve "Ravşan" (Mirzayev 1980: 35) gibi Özbek destanları bu dönemde yayınlanmıştır.

1930'lu yıllarda Özbek folklor metinlerinin üniversitelerin filoloji fakültelerinde ve pedagoji enstitülerinde okutulmasına yönelik bazı çalışmalar başlatılmış ve bu çalışmalar dahilinde 1934 yılında Hadi Zarif tarafından bir program hazırlanmıştır (Mirzayev 1967: 15). Hadi Zarif, 1939 yılında filoloji fakülteleri ve pedagoji enstitülerinde okutulmak üzere *Özbek Folklorı* (Taşkent, 1939) adlı kitabı yayınlamıştır. Bu kitap, bu sahadaki ilk örnek olması açısından ve Özbek folklor ürünlerinin pek çoğunun bir arada verilmiş olması bakımından oldukça önemli bir çalışmadır. 1939 yılında yayınlanmış olan kitap, o dönemde Özbekistan'da kullanılan Latin Alfabe-

si'yle hazırlanmıştır. Eser, Önsöz'den sonra, üç bölüm halinde düzenlenmiş ve Birinci Bölüm'de X.-XIV. yüzyıllar arasında; İkinci Bölüm'de XV. yüzyıldan Ekim İhtilaline kadar; Üçüncü Bölüm'de ise Sovyet devrinde yaratılan folklor ürünlerinden örnekler verilmiştir. Kitabın İkinci Bölümü'nde "Melika Ayyar", "Alpamış", "Ravşanhan", "Rüstemhan", "Yusuf ve Ahmed", "Kunduz bilen Yılduz" ve Küntuğmiş" destanlarından parçalara yer verilmiştir. Hadi Zarif, bu serinin devamı olarak *Oktyabr Sotsiyalistik Revolyutsiyasidan Keyingi Özbek Folklori [Ekim İhtilalinden Sonraki Özbek Folkloru]* (Taşkent, 1941) adlı kitabı yayınlamıştır. Bu kitabın tamamı Sovyet döneminde yaratılan folklor ürünlerini kapsamaktadır. Bu kitaplar, yüksek öğrenim gören ve folklor çalışmalarına hevesli olan genç nesiller için bir rehber özelliği taşımaktadır. Daha sonraki yıllarda, Hadi Zarifin bu çalışmalarına benzer olarak filoloji fakülteleri ve pedagoji enstitülerinde okutulmak üzere Mansur Afzalov bir ders kitabı hazırlamıştır. M. Afzalov'un, içinde Özbek destanlarından örneklerin bulunduğu *Özbek Folkloridan Okuv Materiallari* adlı kitabı 1951 yılında Taşkent'te yayınlamıştır.

1939 yılındaki yayınlardan üzerinde durmak istediğimiz başka bir eser, ünlü Özbek şâiri Hamid Alimcan'ın yayına hazırladığı "Alpamış Destanı"dır. Hadi Zarif, Fazıl Yoldaşoğlu'ndan derlediği ve bazı kısaltmalar yaptığı bu destanın sadece birinci kısmını *Özbek Folkloru* adlı kitabında (ss. 80-128) aynı yıl yayınlamıştır. Hamid Alimcan ise, Alpamış Destanı'nın metnini, bazı kısaltmalar yaparak, yayına hazırlamış ve metne bir önsöz yazarak yayınlamıştır. Hamid Alimcan'ın Alpamış Destanı'na yazdığı bu önsözün akıbeti hakkında bazı tartışmalı noktalar bulunmaktadır. Hasan B. Paksoy; destanın Hamid Alimcan tara-

findan yayınlanan 1939 baskısının Batı'daki kütüphanelerde bulunmadığını ve bu baskının bir kopyasını SSCB kütüphanelerinde bile görmenin çok zor olduğunu belirtmiş ve Hamid Alimcan'ın destana yazdığı önsözün "8'den 25'e kadar olan sayfalarının 90 dakikalık bir toplantı sonucunda kaybolduğunu" ileri sürmüştür (Baysal 1991: 84-85). Hamid Alimcan'ın destana yazdığı önsözün kaderinin, Gazi Alim Yunusov'un derlediği Alpamış Destanı'nın kaybolmuş elyazmasının başına gelenlerle aynı olması büyük bir ihtimaldir. Destana yazılan önsözün akıbetinin belirsiz olmasına ve Hamid Alimcan tarafından bazı kısaltmalar yapılmış olmasına rağmen, bu çalışma Alpamış Destanı'nın Özbek versiyonunun tam metninin ilk defa yayımlandığı eser olması itibariyle oldukça önemlidir. Hamid Alimcan'ın yayına hazırladığı, Alpamış Destanı'nın bu metninin ikinci bakışı 1957 yılında, üçüncü baskısı ise 1958 yılında "Fenler Akademisi Neşriyatı" tarafından yayımlanmıştır. Bu metin, Özbekistan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra, Töre Mirzayev tarafından yeniden gözden geçirilerek yayına hazırlanmış ve birinci cildi 1992, ikinci cildi de 1993 yılında "Özbekistan Neşriyatı" tarafından yayımlanmıştır.

II. Dünya Savaşı yıllarında döneme uygun olarak, özellikle kahramanlık destanlarının yayınlamasında büyük bir artış görülmektedir. "Dalli", "Huşkel-di", "Zülfizar bilen Avazhan", "Çambil Müdafaası", "Çambil Kamalı" destanları ve Özbek Köroğlu dairesi destanlarından, içinde savaş sahneleri yoğun olan destan metinlerinin bulunduğu *Tolak Batır, Merdler Meydanda ve Goroğlı* gibi seçmeler yayımlanmıştır (Mirzayev 1980: 35).

II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin Batı bölgelerinin Almanların işgaline uğramasıyla birlikte, Sovyetlerin

Birliği'nin Orta Asya araştırmalarının ve bu bölgede yaptığı propagandaların daima merkezinde yer alan "Doğu Çalışmaları Enstitüsü", Leningrad'daki merkezinden Taşkent'e taşınmak zorunda kalmıştır. Bununla beraber, Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi'nin "Muhbir Üyeleri"nden V. M. Jirmunskiy, E. E. Bertels, A. K. Borovkov, A. Y. Yakubovskiy, S. P. Tolstov; Sovyet bilim adamlarından K. V. Trever, B. S. Meylah, D. D. Blagoy, N. L. Brodskiy, N. K. Piksanov, K. L. Zelinskiy ve Alpamiş Destanı başta olmak üzere Özbek destanlarından bazılarını Rusça'ya tercüme edecek olan L. M. Penkovskiy, S. L. Lipkin ve V. Derjavin gibi bilim adamları Taşkent'te yaşamaya başlamışlardır. Bu bilim adamları savaş yıllarında Özbek bilim adamlarıyla pek çok ortak çalışma yapmışlardır (Mirzayev 1980: 34-35). Bu dönemde Özbek destanlarıyla ilgili yapılmış iki önemli çalışmadan bahsetmek gerekir. Alpamiş Destanı'nın Fazıl Yoldaşoğlu anlatmasının bazı bölümleri L. Penkovskiy tarafından Rusça'ya tercüme edilmiş ve *Alpamiş: Uzbekskiy Narodniy Epos [Alpamiş: Özbek Halk Destanı]* adıyla 1943 yılında Taşkent'te yayınlanmıştır. V. M. Jirmunskiy bu destana "Alpamişa" adlı bir önsöz yazmıştır. Diğer çalışma da yine bir tercüme olup, Alpamiş Destanı'nın birinci bölümünün tamamı V. Derjavin, A. Koçetkova ve L. Penkovskiy tarafından Rusça'ya tercüme edilerek *Fazıl Yoldaş: Alpamiş* adıyla 1944 yılında Taşkent'te yayınlanmıştır. Özbek destanları hakkında yapılmış en önemli çalışmalardan kabul edilen *Uzbekskiy Narodniy Geroiçeskiy Epos [Özbek Halk Kahramanlık Destanı]* (Moskova, 1947) adlı kitap bu dönemde yayınlanan çalışmalardandır. II. Dünya Savaşı yıllarında Taşkent'te yaşayan V. M. Jirmunskiy ile Özbek bilim adamı Hadi Zarif tarafından Rusça olarak hazırlanan bu çalışma 1947 yılında Moskova'da yayınlanmıştır.

Araştırmacılar bu çalışmada, Özbek destanlarını ilk defa tasnif etmişler ve tasnif edilen destanların özellikleri üzerinde durmuşlardır. Bunun yanında, Özbek destanları ve destan anlatma geleneğinin özellikleri hakkında değerlendirmeler yapmışlar, yeri geldikçe de Özbek destanlarını diğer Türk boylarının destanlarıyla karşılaştırmışlardır.

II. Dünya Savaşı sırasında, Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetlerde sağlanan rahatlama, savaş bittikten sonra, 1949 yılından itibaren değermiş ve savaştan önceki politik bakış açıları tekrar uygulamaya koyulmuştur. 1951 yılında Türk boylarının destanlarına karşı bir karalama kampanyası başlatılmıştır. 1940'lı yıllarda "*dünyadaki epik şiirin mükemmel örnekleri, Orta Asya milletlerinin hürriyet şarkuları, adalet ve vatan sevgisinin anlatmaları*" olarak kabul edilen bu destanlar, 1951 yılında "*burjuva destanları*", "*halka karşı*" ve "*feodalist sınıfın yaratmaları*" şeklinde suçlanmıştır. Ağırlıklı olarak, Kırgızistan'da "Manas", Tataristan'da "Edige", Türkmenistan'da "Koroğlu" ve Azerbaycan'da "Dede Korkut" hakkındaki araştırmalar, açıkça olmasa da, yasaklanmıştır. Bu karalama kampanyasını düzenleyenler, Özbekistan'daki hedefleri olarak "Alpamiş" destanını seçmişlerdir. Kampanyanın uygulayıcıları olarak da A. Abdunabiyev ve A. Stepanov görevlendirilmiştir. Abdunabiyev ve A. Stepanov birlikte yazdıkları, "Ob epose Alpamiş [Alpamiş Destanı Hakkında]" (Pravda Vostoka Gazetesi, 29 Ocak 1952) ve "Pod flagom narodnosti [Halkçılık Bayrağı Altında]" (Zvezda Vostoka Dergisi, 1952, No: 2, ss. 79-87) adlı makalelerinde Alpamiş Destanı'nın "*halka karşı*" ve "*nihilist*" bir destan olduğunu iddia etmişlerdir. 28-31 Mart 1952 tarihleri arasında, Özbekistan Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü ile Özbekistan Sovyet Yazarlar Birliği ortaklaşa bir toplantı düzen-

lenmiştir. Aynı suçlamalar, söz konusu toplantıda da devam etmiş ve Alpamış Destanı'nın, "kanlı savaşları öven", "hanların ve beylerin halka uyguladığı zulmü debdebeli bir şekilde anlatan", "halka karşı" bir destan olduğu iddiaları ortaya atılmıştır. Alpamış Destanı'na yapılan bu karalamalar 1954 yılında son bulmuştur. 1954 yılının Temmuz ayında Moskova'da "SSCB Halkları Destanlarını Araştırma Meselesi" adlı bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda A. K. Borovkov, H. Zarifov, A. Valitova ve M. Afzalov, Alpamış Destanı'na yapılan bu asılsız suçlamaları tenkit etmişler ve bu destanın halka ait özellikleri barındırdığını ifade etmişlerdir. Daha sonra 20-25 Eylül 1956 tarihleri arasında SSCB Bilimler Akademisi Dünya Edebiyatı Enstitüsü ile Özbekistan Bilimler Akademisi A. S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından bölgesel bir sempozyum düzenlenmiştir.⁷ Sempozyuma Orta Asya'daki Türk boylarından bilim adamları ile birlikte Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinden yirmi bilim adamı katılmış ve Alpamış Destanı'nın diğer boylardaki varyantları hakkında bildirimler sunmuşlardır (Mirzayev 1968: 13-17).

Sovyet yönetimi tarafından uygulanan bu baskılar, 1953 yılının Mart ayında Stalin'in ölümüyle başlayan ve "Ottepel (Isınma)" veya "Kruşçev Demokrasi" adı verilen yönetimdeki yumuşamayla azalmıştır. Özellikle Kruşçev'in 1955 yılında Stalin'in politikalarını eleştirerek reddetmesinden sonra, sosyal bilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi, folklor çalışmaları için de nispeten daha rahat bir ortam yaratılmıştır. 1972 yılında toplanan Yazarlar Birliği Kongresi'nden sonra, yine Sovyet rejiminin kontrolünde olmakla beraber, folklorcular daha da bağımsız bir şekilde çalışmaya yönelik haklara sahip olmuşlardır.

1955 yılından sonra daha önceki yıllarda derlenmiş olan destanların farklı

başlıklar tarafından anlatılan varyantları derlenmiş ve daha önce derlenememiş olan destan metinleri de derlenerek yayınlanmıştır. Bu dönemde destan metinlerinin yayınlandığı önemli bir çalışma Hadi Zarifov tarafından yayına hazırlanan ve iki cilt halinde yayınlanan *Özbek Halk Destanları*'dir. Tanınmış Özbek destan anlatıcılarından derlenen destan metinlerinin bulunduğu *Özbek Halk Destanları*'nin 1956 yılında yayınlanan birinci cildinde; Ergaş Cumanbülbüloğlu'ndan "Aysuluv", "Çambil Müdafaası", "Ravşan" ve "Küntüğü", Polkan Şair'den "Çambil Kamali", Fazıl Yoldaşoğlu'ndan "Şirin bilan Şeker", "Rüstem" ve "Melike Ayyar" destanları yayınlanmıştır. 1957 yılında yayınlanan ikinci ciltte ise; Fazıl Yoldaşoğlu'ndan "Yadgar", "Muradhan", "Balagerdan" ve "İntizar", İslam Nazaroğlu'ndan "Arzıgül" destanları yer almıştır.

Yine 1958 yılında, makalenin daha önceki bölümlerinde tanıttığımız, *Özbek Sovet Folklorundan Numuneler* (1935) kitabına benzer yöntemle hazırlanmış *Özbek Şairlerinin Sovet Devridegi İcadı* adlı kitap yayınlanmıştır. H. Zarif, H. Rasul, M. Afzalov, Ş. Afzalov, İ. Recebov, M. Alaviye'den oluşan geniş bir grup tarafından yayına hazırlanan bu kitapta pek çok destan anlatıcısının Sovyet devrindeki eserleri yayınlanmıştır. Çalışmada, Ergaş Cumanbülbüloğlu, Fazıl Yoldaşoğlu, M. Canmuradoğlu Polkan, İslam Nazaroğlu, Abdulla Nuralioğlu, Halvar Abdükerimoğlu, Kurban İsmailoğlu, İbrahim Babayev ve Anac Apa'nın destan geleneği temelinde hazırladıkları şiir ve termeler yer almıştır.

1960'lı yıllarda Özbek destan metinlerinin yayınlanmasında daha sistemli çalışmalar ortaya konulmaya başlanmıştır. Özbek folklor ürünlerinin 1964 yılından başlayarak 45 cilt halinde yayınlanması planlanmış ve bu plan dahilinde *Özbek Halk İcadı* serisi hayata ge-

çirilmeye başlanmıştır. Bu seride; masal, fıkra, atasözü vb. gibi türlerin yanında, serinin temelini oluşturan pek çok destan metni yayınlanmıştır. “İntizar”, “Muradhan”, “Arzıgül”, “Goroğlining Tuğlışı”, “Gülnerperi”, “Ravşan” ve “Dalli” destanları bu seride metinleri yayınlanan destanlardan bazılarıdır.

Bu yayınların yanında tanınmış Özbek destan anlatıcısı Ergaş Cumanbübüloğlu'ndan derlenen destan metinlerinin yayınlandığı iki ayrı çalışma mevcuttur. Bunlardan birincisi, Ergaş Cumanbübüloğlu'nun anlattığı destanlardan seçmelerin yer aldığı *Ergaş Cumanbübüloğlu: Tanlangan Eserler* (Taşkent, 1971) adlı kitaptır. Bu kitapta “Tercümei Hal”, “Ravşan” ve “Kunduz bilan Yulduz” yer almaktadır. Aynı destan anlatıcısının destan ve termelerinden oluşan bir başka yayın ise, *Bülbül Teraneleri (Ergaş Cumanbübüloğlu'ndan Destan ve Termeler)* adını alan ve beş ciltten oluşan seridir. Bu serinin birinci cildinde (1971) “Aysuluv”, “Yakka Ahmed” ve “Küntuğmuş” destanlarının metinleri yayınlanmıştır. İkinci ciltte (1971) “Dalli” ve “Ravşan” destanları bulunmaktadır. Serinin üçüncü cildi (1972) “Huşkeldi” ve “Kunduz bilan Yulduz” destanlarından oluşmaktadır. Dördüncü cilt (1972) “Hal-darhan” destanına ayrılmıştır. Serinin beşinci (1973) ve son cildinde Ergaş Cumanbübüloğlu'nun Sovyet devrinde oluşturduğu eserler ve termeler yayınlanmıştır.

Derlenen destan metinlerinin yayınlanmasıyla, Özbek bilim adamları; destan anlatıcıları, destan geleneği, destanların yayılma sahaları ve destan mektepleri üzerinde incelemeler yapmışlardır. Bu dönemde bahşılar ve onların sanatları hakkında yapılan önemli çalışmaları şöyle sıralayabiliriz. M. İ. Afzalov'un, ünlü Özbek destan anlatıcısı Muhammed Canmuradoğlu Polkan'ın haya-

tı, repertuarı ve sanatı hakkında hazırladığı *Polkan Şâir* adlı kitabı 1955 yılında yayınlanmıştır. Z. Kerimova, yine bir başka destan anlatıcısı olan Ergaş Cumanbübüloğlu hakkında hazırladığı *Ergaş Cumanbübüloğlu* adlı kitabı 1964 yılında yayınlanmıştır. T. Gazıbayev'in, *Fazıl Yoldaşoğlu* adını taşıyan kitabı 1967 yılında yayınlamıştır. A. Sabirov'un, *İslam Şâir Nazaroglu (Hayatı ve İcadı)* adlı kitabı 1967 yılında yayınlanmıştır. Yine A. Sabirov'un bir destan anlatıcısı hakkında hazırladığı başka bir çalışma, *Umir Safarov* adını taşımaktadır ve bu eser 1982 yılında yayınlanmıştır. Daha sonraki yıllarda, tek bir bahşının hayatı ve anlattığı destanlar hakkında yazılan makalelerin bir araya getirilmesiyle hazırlanan kitaplar da yayınlanmıştır. “Özbek Halk İcadı Boyıca Tadki-katlar Serisi” içinde yayınlanan kitaplar şunlardır; *Özbek Halk İcadı* (1967), *Ergaş Şâir ve Uning Dastancılıkdaki Örne* (1971), *Fazıl Şâir* (1973), *Polkan Şâir* (1976), *İslam Şâir Uning Halk Poeziyasida Tutgan Örne* (1978).

Özellikle 1960'lı yıllardan başlayarak Özbek destan geleneği ve Özbek destanları üzerinde yapılmış çalışmalarda artış olduğu görülmektedir. Bunlar arasında sayabileceğimiz önemli çalışmalar şunlardır; M. Saidov, *Melikei Ayyar Destanı* (1964) adlı kitabında Melikei Ayyar Destanı'nın varyantları, tür ve yapı özellikleri üzerinde durmuştur. Bu dönemde yayınlanan bir başka önemli çalışma Töre Mirzayev'e aittir. Töre Mirzayev, *Alpamış Dastanining Özbek Variantlari* (1968) adlı kitabında Alpamış Destanı üzerinde yapılan çalışmaların tarihçesini vermiş, Alpamış Destanı'nın Özbek varyantlarını incelemiş ve bu destanın tür ve yapı özellikleri üzerinde değerlendirmeler yapmıştır. Kitabın sonunda, Alpamış Destanı hakkındaki çalışmaların bibliyografyası ve Alpamış Destanı'nı

anlatan bahşılar ve bu destanı derleyenler hakkında bilgilerin bulunduğu iki bölüm bulunmaktadır. Aynı dönemde yayınlanan bir başka eser de M. Saidov'un *Özbek Halk Dastançiligida Badii Maharet Meseleleri* (1969) adlı kitabıdır. Saidov bu çalışmasında Özbek dastanlarını konularına göre tasnif ettikten sonra, dastan türü, Özbek dastanlarında varyant meselesi, Özbek dastan daireleri ve bu dastanların tür ve yapı özellikleri üzerinde durmuştur. Amanulla Madayev'in 1972 yılında yayınlanan *Harezim Dastanları ve Ularning Öziga Has Hususiyetleri* adlı kitabının konusunu, Özbek dastan geleneğinden farklı özelliklere sahip Harezim bölgesi dastanları ve dastan geleneğinin özellikleri oluşturmaktadır. Daha çok Özbek Köroğlu dairesi dastanları hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Melik Muradov, *Goroqli Dastanlarining Janr ve Gayevi-Bedi Hususiyetleri* (1975) adlı kitabında Özbekistan'da anlatılan Köroğlu dairesi dastanlarını ve bu dastanların özelliklerini incelemiştir. Özbek dastan geleneği ve dastan anlatıcıları hakkında hazırlanmış en başarılı incelemelerden biri kabul edilen *Halk Bahşilarining Epik Repertuari* (1979) adlı kitabın yazarı Töre Mirzayev'dir. Yazar, kitabın birinci bölümünde; Özbek dastan geleneğini oluşturan, dastan anlatıcıları ve özellikleri, dastan mektepleri, dastan anlatma yeri ve zamanı, Özbek dastanlarının varyant ve versiyonları gibi konular üzerinde durmuştur. İkinci bölüm de ise, Ergaş Cumanbülboğlu'nun hayatı, sanatı ve bahşının anlattığı "Yakka Ahmed", "Küntuğmuş" ve "Goroqli Dairesi" dastanlarının özellikleri hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Yine 1980'li yıllarda Özbek dastan daireleri, eş metin ve benzer metin konusunda iki ayrı çalışma yayınlanmıştır. Bu kitaplardan ilki M. Abidova'nın *Rüstam Türkümidegi Dastanlar* (1982) adlı kiti-

bıdır. M. Abidova, Özbek dastan daireleri, Rüstemhan dastan dairesini oluşturan "Sultanhan", "Muradhan", "Rüstemhan", "Aftabay" ve "Rüstemin Yaralanışı" dastanlarının konusu ve yapı özellikleri üzerinde değerlendirmeler yapmıştır. Özbek dastan daireleri konusu üzerine hazırlanmış bir diğer çalışma, Muazzam Mirzayeva'nın *Özbek Halk Dastanlarida Türkümlük [Özbek Halk Dastanlarında Daireleşme]* (1985) adlı kitabıdır. Bu kitapta, Özbek dastan daireleri ve daireleşme prensipleri, dastan dairelerinin özellikleri, Goroqli dastan daireleri ve bu dastanların tasvir ve ifade vasıtaları konuları üzerinde ayrıntılı incelemeler yapmıştır. Yine Melik Muradov, *Sarçaşmadan Tamçılar* (1985) adlı kitabında özellikle Özbek dastan geleneğinin 1970-1980 yılları arasındaki durumu ve yazarın bu yıllarda derlediği dastan metinlerinin özellikleri üzerinde ayrıntılı bilgi vermiştir.

3. Bağımsızlık Dönemindeki Çalışmalar:

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri 1990'lı yılların başında bağımsız birer devlet olduktan sonra, kendi bölgelerinde anlatılan dastanları hiç bir engel olmadan derleyebilme ve özgür iradeyle yorumlayabilme hürriyetine kavuşmuştur. Sovyet döneminde derlenip, yazıya geçirilmiş ve arşivlenmiş, ancak yayınlanmaları sırasında rejimin ideolojisine uygun hale getirilmiş dastan metinleri, bağımsızlık sonrasında tekrar kontrol edilmeye ve folklor arşivlerinde saklanan orijinal metinlerle karşılaştırma yapılarak yayınlanmaya başlanmıştır.

Bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da Alpamış ve Köroğlu dastanlarının metinleri arşivdeki elyazmalarıyla karşılaştırılarak yeniden yayınlanmıştır. Mahmud Zarifov tarafından Fazıl Yoldaşoğlu'ndan derlenen ve Hamid Alimcan tarafından kısaltılarak 1939 yılında ya-

yınlanan Alpamiş Destanı'nın tam metni, Hadi Zarif ve Töre Mirzayev tarafından daha sonraki yıllarda yeniden yayına hazırlanmıştır. Alpamiş Destanı'nın söz konusu metni Töre Mirzayev tarafından yeniden gözden geçirilmiş ve birinci cildi 1992 yılında, ikinci cildi ise 1993 yılında olmak üzere iki cilt halinde Taşkent'te "Özbekistan Neşriyatı" tarafından yayınlanmıştır. Bu eser, 1998 yılında tek cilt halinde "Şark Neşriyatı" tarafından yeniden yayınlanmıştır.

Arşivden kontrolü ve karşılaştırması yapılarak yayınlanmış bir başka destan, Köroğlu Destanı'dır. Özbek Köroğlu dairesi destanlarının Rahmetulla Yusufğlu anlatması, Töre Mirzayev ve Zübeyde Hüseyinova tarafından yayına hazırlanarak dört ciltlik bir seri halinde yayınlanmasına karar verilmiştir. Bu serinin birinci cildi *Goroğlining Tuğulışı* adıyla 1996 yılında "Yazuvçı Neşriyatı" tarafından yayınlanmış, ikinci cildi ise *Avazhan* adıyla, aynı yayınevi tarafından 1997 yılında yayınlanmıştır.

Son olarak, günümüze yakın dönemlerde yapılan ve Alpamiş Destanı üzerinde yoğunlaşan destan çalışmalarından bahsetmek istiyoruz. Alpamiş Destanı'nın 1000. Yılı Kutlamaları çerçevesinde, 5-8 Kasım 1999 tarihleri arasında Termiz'de "Alpamiş Destanı ve Dünya Halklarının Epik Yaratıcılığı" adlı uluslararası bir konferans düzenlenmiştir. Konferansa Orta Asya Türk Cumhuriyetleri başta olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerinden 20'ye yakın bilim adamı katılarak, bildiri sunmuştur.

Konferansın ardından Alpamiş Destanı'nın 1000. yılı münasebetiyle, Alpamiş Destanı hakkında yazılan makalelerin bulunduğu *Alpamiş: Özbek Halk Kahramanlık Eposu* adlı kitap "Fen Neşriyatı" tarafından 1999'da yayımlanmıştır. Kitapta; Hadi Zarifin daha önce Şark Yulduzu Dergisi'nde (1957, Sayı: 1) ya-

yınlanan "Alpamiş Dastanining Esasiy Motivlari" [Alpamiş Destanının Temel Motifleri] adlı makalesi (ss. 24-46); Viktor Jirmunskiy'nin "Epiçeskoye skazaniye ob Alpamişe i Odisseye Gomera" adıyla (1960) Moskova'da ve daha sonra "The Epic of Alpamysh and the Return of Odysseus" adıyla (1966) Londra'da yayınlanan makalesinin Özbek Türkçesine çevirisi "Alpamiş Hakıda Epik Dastan ve Gomerning Odisseyesi" [Alpamiş Hakında Epik Destan ve Homer'in Odissey'i] adıyla (ss. 47-82); Hamid Alimcan'ın Alpamiş Destanı'nın 1939 baskısına yazdığı giriş "Söz Başı Örnida" adıyla (ss. 82-96) yayımlanmıştır. Kitapta bu makalelerden başka; Töre Mirzayev, Kamilcan İmamov, Bahadır Sarımsakov, Gayrat Calalov, Mamatkul Corayev, Şamirza Turdimov, Cabbar İşankul ve İsa Cabbarov gibi bilim adamlarının makaleleri de yer almaktadır.

1999 yılında, Alpamiş Destanı'nın farklı destan anlatıcılarından derlenen varyantları yayınlanmıştır. Destanın Fazıl Yoldaşoğlu varyantının Özbek Türkçesiyle beraber Rusça çevirisi Fan Neşriyatı tarafından yayınlanmıştır. Destanın Polkan Şâir ve Ergaş Cumanbülbüloğlu'ndan derlenen varyantı "Yazuvçı Neşriyatı" tarafından yine 1999'da yayınlanmıştır. 1999'da yapılmış bir başka metin yayını, destanın Berdi Bahşı (Berdiyar Pirimkuloğlu) anlatmasıdır. 2000 yılında ise, Alpamiş Destanı'nın Saidmurad Penahoğlu anlatması ve Alpamiş'in oğlu "Yadgar" etrafında oluşturulan "Yadgar Destanı"nın Fazıl Yoldaşoğlu anlatması tek bir kitapta *Alpamiş-Yadgar* adıyla yine "Yazuvçı Neşriyatı" tarafından yayınlanmıştır. Bu kitap, Özbekistan'da günümüzde kullanılmakta olan Latin Alfabesi ile yayınlanmıştır.

1860'lı yıllarda başlayan Özbek destan araştırmaları, Çarlık yönetimi ve Sovyetler Birliği dönemindeki her türlü

baskı ve olumsuzluğa rağmen, kesintiye uğramadan günümüze kadar sürmüştür. Özbekistan Bilimler Akademisi Alişir Nevaî Edebiyat Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Töre Mirzayev'in verdiği bilgilere göre; Hadi Zarif Folklor Arşivi'nde 2000'e yakın folklorik malzeme mevcuttur. Bu malzemeler içinde, seksen civarında çeşitli destan metni bulunmaktadır. Destanların farklı anlatıcılardan derlenmiş eş metinleri de dahil edildiğinde, söz konusu arşivde, üç yüzden fazla destan metni olduğu ifade edilmektedir.

Özbek destan geleneği içinde oluşturulmuş destan metinlerinin derlenmesi, yayınlanması ve incelenmesinde Gazi Alim Yunusov, Büyük Kerimov, Hadi Zarifov, Maksud Şeyhzade, Mansur Afzalov, Şakir Süleyman, Yunus Sultanov ve Müzeyyene Alaviye, Ahuncan Sabirov, Töre Mirzayev, Kamilcan İmamov, Bahadır Sarımsakov, Melik Muradov ve Zübeyde Hüseyinova gibi bilim adamlarının çok büyük emekleri vardır.

NOTLAR

¹ N. P. Ostroumov, Taşkent'te kurduğu "Türkistan Vilayetinin Gazeti" (Tuzemni Gazit) adlı gazeteyi 1883-1917 arasında 35 yıl çıkarmıştır. Bu gazeteyi de kullanarak Taşkent ağzını kullanan yerleşik halk için bir "Sart" dili oluşturulması amacıyla yönelik çalışmalar yapmıştır. Özbek Türkçesini Tatarca Türkçesi ve Kazak Türkçesinden ayırmak için İlimskiy'nin çalışmalarını geliştirmiştir. Ostroumov'un Türkistan'daki faaliyetleri hakkında bkz. A. Zeki Velidi Togan. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi, (2. Baskı), 1981.

² Çarlık Hükümeti tarafından Orta Asya'ya gönderilen diğer oryantalistler gibi E. F. Kal da, bölge hakkında edindiği bilgileri Rusya İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti'ne sözlü bir rapor halinde sunmuştur, bkz. H. Zarifov. "Ülken Halk Şâiri". *Bülbül Teraneleri*. Yayına Hazırlayan: Hadi Zarif, Cilt: I, Taşkent: Fen Neşriyatı, 1971, s. 6.

³ Pertev Naili Boratav, 1931 yılında hazırladığı *Koroğlu Destanı* adlı çalışmasında Özbek rivayeti olarak bu anlatmayı esas almıştır.

⁴ Bu önergede "Sınıfsız bir toplumda tarafsız bir sanat olmadığı ve olamayacağı" açıklaması yer almıştır. Bkz. Baysal 1991: 63-64.

⁵ Bu arşiv, A. S. Puşkin Dil ve Edebiyat Ensti-

tüsü Folklor Bölümü Arşivi'nin temelini oluşturmuştur. Söz konusu arşiv, Özbekistan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra Alişir Nevaî Dil ve Edebiyat Enstitüsü Folklor Bölümü Hadi Zarif Arşivi adını almıştır.

⁶ Bahşılardan oluşturduğu lirik parçalar, destanlardan bölümler bazen de klasik edebiyattan alınan parçalardır. Termeler, genellikle bahşının kendisini destan anlatmaya, dinleyiciyi de dinlemeye hazırlamak için dombıra veya dutar eşliğinde anlatılmaktadır. Bahşılar kendi oluşturduğu termelerde, genellikle günlük olaylar hakkında fikir beyan eder, nasihatler verir, kendini veya başkasını över. Terme hakkında bkz. A. Bakıyev. "Şair Termelerinin Ayrım Hususiyetleri Hakkında". *Fazıl Şair*. Taşkent: Fen Neşriyatı, 1973. ss. 158-161; A. Musakulov. "Terma". *Özbek Folkloru Öçerkleri*. Cilt: I, Taşkent: Fen Neşriyatı, 1988, ss. 261-272.

⁷ Kongrede sunulan bildirimler için bkz. *Tezisi dokladov i soobşeni regionalnogo sovetşaniya po eposu "Alpamiş"*. Taşkent: Akademia Nauk Uzbekskoy SSR, 1956; Genişletilmiş baskı için bkz. *Ob Epose Alpamiş*. Yayına Hazırlayanlar: V. İ. Çiçerov - H. T. Zarifov, Taşkent: Akademia Nauk Uzbekskoy SSR, 1959.

KAYNAKLAR

- Baysal, Ü. Banu (1991) *Alpamiş Destanı* (H. B. Paksoy'un Alpamiş Adlı Eserinin Tercümesi). İzmir (Lisans Tezi); Çalışmanın İngilizce orijinali için bkz. H. B. Paksoy (1989) *Alpamiş-Central Asian Identity under Russian Rule*. Hartford, Connecticut.
- Dorson, R. M. (1984) *Günümüz Folklor Kuramları*. Çev.: N. Ulutaş, İzmir: E.Ü. Basımevi.
- İbrayev, Şakir (1998) *Destanın Yapısı (Kazak Destanlarında İnsan, Zaman ve Mekan)*. (Türkiye Türkçesine Aktaran: A. Abbas Çınar), Ankara: AKM Yayını.
- Mirzayev, Töre (1967) *Hadi Zarif*. Taşkent: Bedii Edebiyat Neşriyatı.
- ..... (1968) *Alpamiş Dastanining Özbek Variantlari*. Taşkent: Fen Neşriyatı.
- ..... (1972) "Özbek Folkloristikasının Tarakkiyat Tarihidan". *Özbek Dili ve Edebiyatı Der-gisi*, Sayı: 6, ss. 24-32.
- ..... (1980) "Folklorşunashik". *Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadı*. Yayına Hazırlayanlar: H. Razzakov, T. Mirzayev, A. Sabirov, K. İmamov. Taşkent: Okutuvçi Neşriyatı, ss. 20-48.
- Nurmuradov, Y. (1987) *Özbek Folklori Nemis Tilida*. Taşkent: Fen Neşriyatı, 1987.